

קריאת ספרות מהיבט אתי-פילוסופי מעשירה את שני התחומים - ספרות ואתיקה

הפילוסופיה, הדת, המדע - כולם עוסקים בקביעת מסמרות, כדי להגיע לשיווי משקל. הדת, עם האל היחיד [...]; הפילוסופיה, עם הרעיונות המקובעים; המדע עם חוקיו. כולם, מאז ומעולם, מבקשים למסמר אותנו לעץ זה או אחר. אבל הרומן, לא. הרומן הוא הדוגמה העליונה ליחסיות דקה שגילה האדם. כל דבר נכון בזמנו, במקומו, בנסיבותיו, ואינו נכון מחוץ למקומו, לזמנו, לנסיבותיו. אם מנסים לקבוע את הרומן במסמרות, אזי או שהרומן מת, או שהוא קם והולך לו משם עם המסמר <<

ד"ה ללורנס

עדיה מנדלסון-מעוז

הפוסט-מודרניזם, המערער על אפשרותה של היסטוריה אחת ויחידה. בעבר נתפסה הביקורת הספרותית-מוסרית כבלתי לגיטימית. ראו בה תופעה זרה לאסתטיקה, המנסה לקרוא את הטקסט הספרותי ברובד חיצוני ויחיד וכך מתייחסת לטקסט הספרותי ככלי, כאמצעי. הכול הזהירו מפני הסכנה כי הספרות תהפוך "לפוחלץ של ערכים חנוטים", כניסוחו של ס' יזהר. ביקורת הספרות לא היתה אלא עיון קפדני וצמוד בטקסטים, חד-דיסציפלינרי ואסתטי. היא לא הייתה מוכנה לשאת את העיניים מן הטקסט ולהתבונן בעולם שכתוכו נכתב הטקסט ונקרא.

האפשרות למחקר בין-תחומי היתה ללגיטימית אך בעשרות השנים האחרונות, עם שינוי היחס אל הטקסט הספרותי: הטקסט שוב לא היה מבודד, גברה המודעות להשפעות חברתיות, תרבותיות והיסטוריות עליו, וניתן מקום מחדש להבנת הטקסט כתוצר פסיכולוגי, חברתי ופילוסופי של זמן ושל מקום. תהליך זה שינה את כל מפת ביקורת הספרות ויצר ביקורת ספרות בין-תחומיות, המקשרות את הספרות אל הפסיכואנליזה, ביקורת האידיאולוגיה וגם אל תחום המשפט. הביקורת הספרותית-מוסרית קיבלה לגיטימציה בשלב מאוחר יחסית בשל התווית השמרנית שהוטלה עליה. ועם זאת, בעשורים האחרונים של המאה ה-20, עם ההכרה בקשר שבין ספרות לאידאולוגיה, ובפרט עם כניסת השיחים (דיסקורסים) של המיעוטים, החלו מבקרים רבים לדון באפשרות של ביקורת מוסרית או אתית של הטקסט הספרותי.

הביקורת המוסרית של הטקסט הספרותי מניחה השפעה <<

הספר החדש, "הספרות כמעבדה מוסרית" מבקש לחבר בין הפילוסופיה של המוסר, או האתיקה, לבין יצירות הספרות. אולם, כיצד ניתן לעשות זאת, אם הפילוסופיה, על-פי לורנס, ממסמרת דברים ואילו לספרות זר כל נסיון כזה? כיצד משפיעה הספרות על הפילוסופיה וכיצד משפיעה הפילוסופיה על הספרות? האם ניתן לחבר בין השתיים בלא להיות דוגמטי, בלי לחטוא לספרות ולהפכה לכלי, לאמצעי? איך נוכל לדון בערכים, בהתנהגויות אנושיות ובמעשים נוראים המתגלמים בספרות בלי לבצע שיפוטיות צרים? כיצד נוכל לפרש טקסטים ספרותיים ובה בעת להפקיד בידיו של הקורא את האחריות לעצמו ולחברה שלו, אך גם לאחרים? שאלות אלה עומדות במרכזו של הספר, שבו ייבחנו ייצוגים של עניינים מוסריים בספרות העברית, שנכתבה במאה ה-20.

לספר יש היבט תאורטי, המציג מתודה חדשה לביצוע ביקורת ספרותית-מוסרית, המבוססת על חיבור בין הרבדים האסתטיים של הטקסט לבין רבדיו הפילוסופיים-מוסריים, והיבט יישומי, המיישם מתודה זו בדרך קריאה מסוימת של יצירות מן הספרות העברית. תחילה אדון באופייה של הביקורת הספרותית-מוסרית כביקורת בין-תחומית, המחברת בין תיאוריה ספרותית לתיאוריות מן הפילוסופיה של המוסר. מתוך שדה התיאוריה הרחב נבחרות גישות אחדות כדי להרכיב את המתודה המוצעת, אשר באמצעותה נקראות יצירות אחדות מן הפרוזה העברית שנכתבה במאה ה-20.

ביקורת ספרותית-מוסרית מעניינת ונחוצה בעיקר היום, לאור הזרמים הרעיוניים, התרבותיים והפוליטיים בתקופה זו של

אוכלוסייה אזרחית; ב"המוצא" לי.ח. ברנר מוצבת שאלת מחיר העזרה לנזקק; ו"בחימו מלך ירושלים" ליורם קניוק עולה בכל הריפותה בעיית המתת החסד של החייל הפצוע אנושות. הבעיות המוצגות ביצירות אלה מעלות את השאלות מהי חובה מוסרית וכיצד ניתן למלאה בנסיבות המציגות קונפליקט ודילמה מוסריות.

בנושא סיפורי חיים ייקראו יצירותיהם של משה שמיר, ש"י עגנון, דוד גרוסמן ויורם קניוק, המעלות במרכזן את שאלת משמעות החיים מן הפרספקטיבה הערכית. את עיצובה של דילמה מוסרית קלסית מחליפה השאלה: מהם החיים הטובים, או: אילו חיים עלי לחיות? הדיון ב"מלך בשר ודם" וב"כבשת הרש" למשה שמיר עוסק בדמותו של המנהיג ובנרטיב החיים האישי של אוריה. ב"תהילה" וב"תמול שלשום" לש"י עגנון מוצגים שחזורים שונים של סיפור חייהן של הדמויות, תוך התמקדות בממד הערכי שלהן. ב"היהודי האחרון" ליורם קניוק וב"עיין ערך אהבה" לדוד גרוסמן עולה שאלת האחריות המוסרית נוכח השואה.

הנושא עימות ואחרות קורא את "מסע אל תום האלף" לא"ב יהושע כיצירה המעלה סוגיות מטא-אתיות, שנובעות מן הפלוגתא שבין פרספקטיבות פילוסופיות מוסריות שונות. הפולמוס בין שתיהן מזמן דיון באפשרות של ראיית שדה האתיקה והמוסר, האמור להיות שדה של התנהגות אנושית ראויה, כשדה שיש בו תופעות של כוחניות ושררה. ד"ה לורנס טען כי הפילוסופיה, כמו המדע, מבקשת למסמר דברים, ואילו הספרות תתעלם לעולם מן המסמרות. הקריאה והפרשנות האתית ליצירות ספרות מאפשרת יצירת זיקה הדדית בין הספרות לבין הפילוסופיה של המוסר וכך יש ביכולתה של הספרות לחלץ את הפילוסופיה מן המסמרות וליטול אותה למסע של התבוננות אחרת, של גילוי מאוחר ושל חשיפת האדם שמאחורי המילים.

(מתוך המבוא לספר)

הדדית בין הפילוסופיה של המוסר לבין הספרות: הספרות עשויה לתרום לפילוסופיה של המוסר בהציגה מקרי מבחן מעניינים, המבטאים מצבים מורכבים והתנהגויות אנושיות. דרך קריאה ביצירה ספרותית אפשר להבין טוב יותר תיאוריות ואף לבחון אותן. ואילו האתיקה יכולה, בהאירה עניינים מסוימים בטקסט, הקשורים ליחסים בין-אישיים ולהתפתחותן של הדמויות, לתרום להבנת הספרות. באמצעות תיאוריות פילוסופיות אלה נחשפים רבדים ביקורתיים בטקסט הספרותי. ארבעה שערים בספר "הספרות כמעבדה מוסרית". הראשון מציג הצגה שיטתית של תחום הביקורת הספרותית-מוסרית כמרחב מגודר של התנסות מבוקרת; מביא סקירה היסטורית של הזרמים השונים של הביקורת הספרותית-מוסרית; ומציע מתודה פרשנית חדשה לקריאת יצירות ספרות.

בשערים הבאים נבחנים ייצוגים של נושאים מוסריים בספרות העברית לאור המתודה הפרשנית החדשה. בחינה זו נובעת מתוך תחושה כי הספרות העברית במאה ה-20 עוסקת באינטנסיביות בענייני מוסר, וזאת בשל תהפוכות היסטוריות כמלחמות, ייסודה של מדינה עצמאית, כינונה של תרבות חדשה-ישנה וביסוסה של השפה העברית.

בחירת הטקסטים, הנקראים באמצעות המתודה החדשה, וסדר הקריאה בהם מונחים על-ידי טבעם של הדיונים בענייני מוסר ולא על-ידי קריטריונים ספרותיים-היסטוריים. הקריאה ביצירות היא קריאה חלקית, הבוחנת היבטים מסוימים - אתיים - בלבד ועל-פי נושאים משותפים ליצירות אלה. בנושא סיפורי מלחמה ייקראו יצירות מאת ס' יזהר, י"ח ברנר ויורם קניוק. בלבן של יצירות אלו ניתן לזהות בנקל דילמה מוסרית שיש לה משמעות ורלוונטיות ברמה עקרונית ומוכללת, החורגת מן הנסיבות שבהן מתרחשות עלילות היצירות. ב"חרכת חזעה" מאת ס' יזהר נקרא המספר בין שתי חובות: החובה לבצע פקודה צבאית והחובה למנוע הרג של

ד"ר עדיה מנדלסון-מעוז

ד"ר עדיה מנדלסון-מעוז נמנית עם סגל האוניברסיטה הפתוחה ומשמשת ראש תחום ספרות עברית במחלקה לספרות, לשון ואמנויות. מחקריה עוסקים בתרבות הישראלית, בהיסטוריה של הספרות העברית החדשה, בחיבור שבין ספרות ואתיקה ובייצוג של בעיות מוסריות בספרות. ספרה "הספרות כמעבדה מוסרית" עומד לראות אור בסדרת "פרשנות ותרבות" בעריכת פרופ' אבי שגיא, בהוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן.